

Çağdaş teatrın "Ölü" qəhrəmanları...

(C.Məmmədquluzadənin "Ölümlər" əsəri əsasında)

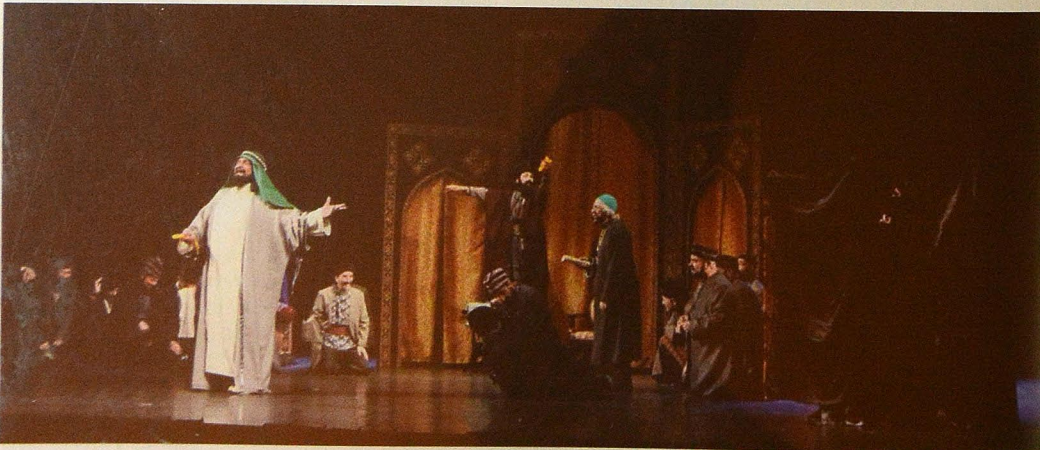
Əli görməyən insan yazını qələm yazdı sanar...

Aygün Süleymanova,
AMEA-nın doktorantı
E-mail: aygun_suleymanova@mail.ru

Dövr var idi ki, teatr binaları tikilir, oyun üçün yeni imkanlar yaradılırdı. Sonra orada həqiqi həyatın daşıyıcıları sayılan, su kimi axan insanlar peyda olurdular. Məhz su ağacın inkişafının əsasıdır, baxmayaq ki forması görünməzdir. Onlar bu oyun məkanında oynayırlar, əksinə, öz həqiqətlərini axtarırlar. Bu insanlar səhnədə doğulurlar, səhnədə yaşayırlar, səhnədə var olurlar və sonucda səhnədə əbədiyyətə qovuşurlar. Məhz "peşəkar rejissor"..."tamaşanın peşəkar səhnə həlli"... bunları bilməyən insan tamaşaya bir oyun kimi baxar. Tərkibində elmin, dərin düşüncənin olmadığı istənilən nəsnə olduqca boşdur. Bu səbəbdən də əsl nədirsə, biz də ondan danışacağıq.

...Ağlamamaq üçün gülürük...

Məhz "Ölümlər" dəhi Cəlil Məmmədquluzadənin şah əsəridirsə, eləcə də həmin pyes teatrımızın sayılan-seçilən tamaşalarının əsas üçlüyündədir. "Ölümlər" bu gün də aktualdır. Elə bu səbəbdəndir ki, yaxın zamanda Akademik Milli Dram Teatrında, xalq artisti Azər Paşa Nəmətovun quruluşunda tamaşanın premyerası oldu. Bunu nəzərə alaraq əsərin səhnə tarixinə günümüzün güzgüsündən bir daha baxaq.

1916-cı ilin ən böyük teatr hadisəsi "Ölümlər" idi. Tamaşa yalnız teatr aləmində deyil, cəmiyyətin bütün ziyalı təbəqəsində son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. C.Məmmədquluzadə öz komediyasını hələ 1909-cu ildə yazıb qurtarmışdı. Lakin əsəri səhnəyə gətirməyin çətinliyi uzun zaman aldı. Və ən ümumi dövrün qınağı böyük olacaqdı, azından ona görə ki ruhanilər, din əhli tənqid atəşinə tutulurdu. Müəllif hiss edirdi ki, pyesin səhnədə göstərilməsi, şübhəsiz, "qara üsyan", ruhanilərin qəti etirazı və hücumu ilə nəticələnəcək. 1913-cü ildə Şuşada əsəri Ə.Haqqverdiyev, Ə.Vəli və H.Sarabskiyə oxuduqda onlar da Axund Molla Əbdürrəhim ağa kimi "hüfuzlu" bir ruhaninin şəriətçilik etdiyi şəhərdə "Ölümlər"in tamaşaya qoyulmasını müəllifə məsləhət görməmişdilər. 1916-cı ildə isə müəllif yenidən komediyayı tamaşaya hazırlamaq fikrinə düşdükdə Ərəblinski cəsarətlə ona kömək etdi.

"Ölümlər"in oynanılması Azərbaycan teatrının oynanmasında və ideya cəhətdən mükəmməlləşməsində mühüm hadisə idi (1). Tamaşa qısa müddətə, lakin böyük havas və məhəbbətlə hazırlandı. Ərəblinski bacarığı sayəsində komediya ozamankı cəhalətdə boğulan cəmiyyətə, mövhumatla qidalanan insanlığa ağır zərbə endirdi.

Ərəblinskiyin "Ölü" qəhrəmanları...

1916-cı il aprelin 29-da nümayiş olunan "Ölümlər" teatrımızın səhnəsindən mövhumət və cəhalət, yalan və zülm dünyasına qarşı bir ittihamnamə kimi səslənərək görünməmiş uğur qazandı.

"...Tamaşaçılar əsəri böyük rəğbətlə qarşıladılar, hələ heç bir əsər salonda bu qədər həyəcan doğurmamış, belə ruh yüksəkliyi ilə qarşılanmamışdı..." (Cəfər Cəfərov).

Lakin tənqid tərifi də artıq oldu desək, yanlışdır. Xüsusilə də kefli İsgəndər obrazı. Hətta İsgəndər haqqında söyləyirdilər ki, "əsərin qayəsini sərxoş alinə vermək anlaşılmaz və mənadan uzaq bir haldır". Başqa bir yazıda: "Bədi əsər olaraq inandırıcı deyildir, saxtadır; İsgəndərin dili ilə deyilən həqiqətlərin əsl və qiyməti yoxdur". Lakin bu və digərlərinin qərazi "Ölümlər"i gözəndə sala bilmədi.

Mirzəğa Əliyevin İsgəndəri indiyədək yaradılmış oxşar obrazlardan fərqli, tragikomediya qəhrəmanı idi. O, sərxoşluğuna rəğmən çox ayıq obrazdır. Sərxoşluq onun üçün heç də maska deyildir. Əslində, sərxoş İsgəndər ən ayıq adamdır. Ərəblinski xüsusilə İsgəndər obrazına ciddi yanaşırdı. Zətən tamaşanın Dirisi – canlı, bəlkə də yeganə qəhrəmanı idi İsgəndər..."

Mirzəğa Əliyevin "Ölü" qəhrəmanı...

1919-cu il avqustun 4-də "Ölümlər" yenidən səhnəyə gəldi. Artıq Hüseyin Ərəblinskiyin deyil (o artıq öldürülmüşdü və rejissor kimi "Ölümlər" sonuncu işi oldu), Mirzəğa Əliyevin quruluşunda (2). İsgəndər rolunda da Mirzəğa Əliyev özü çıxış edirdi. M.Əliyev deyirdi: "...İsgəndərin ayağı altında möhkəm bir zəminin yoxluğu, son dərəcə doğrucu və səmimi bir adam olduğu halda, tamamilə tənha qalması məni narahət edirdi. Halbuki o, komediyada yeganə adamdır..."

"...Burada yeni başlıq qeyd olunmalı idi. Yəni İvanovun "Ölü" qəhrəmanları, lakin həmin tamaşanın teatr tariximizdə yeri bəlli olmadığından qeyd etməyi uyğun bilmədim. Hətta teatrşünaslığın dahisi Cəfər Cəfərov qeyd edirdi ki, M.S.Əfəndiyevin, A.İvanovun zamanında bədii əsərlərə çox sərbəstliklə toxunurdular, həddən ziyadə sərbəst rəftar edirdilər (3). A.İvanovun quruluş verdiyi

tamaşada həyatın ümumiləşmiş – simvolik təsvirinə üstünlük verildi. Əsas səhnə digər quruluşlardan fərqlənən, burada gündüz yox, gecə vaxtı (qaranlıqda) baş verən "övlərin dirilməsi" səhnəsinin "qara" səciyyəsinə teatr bütün vasitələrlə nəzərə çatdırılmışdı.

Və "Ölümlər" nə az – nə çox, 4 rejissorun quruluşunda səhnə taleyi yaşayıb. Rejissor Əhməd Tirişi, Cəfər Cabbarlı, İsmayıl Hidayətzadə, Rza Darablı. Bu tamaşada əsərin klassik forması pozulmuş, pərdələr kadrlara bölünmüş, hadisələr çoxalmış, bazara, meydana keçirilmiş, yeni səhnələr və yeni surətlər əlavə

olmuşdu. Tamaşanın özəlliyi xüsusilə İsmayıl Hidayətzadənin Şeyx Nəsrullah obrazı idi. Rejissorun bazar səhnəsi teatr cəmiyyəsinin ən çox fərqləndirdiyi uğurlardan idi. Üvlü Rəcəbin ifasında İsgəndər roluna isə "Ölümlər" in tarixində yeni bir söz idi.

Tofiq Kazımovun "Ölü" qəhrəmanları...

Tofiq Kazımovun "Ölümlər"i məzmununa, quruluş prinsiplərinə, aktyor oyunlarına görə həddən ziyadə müasir alındı. Əsərin əlamətdar hadisəsi də Cəlil Məmmədquluzadənin, yeni müəllifin 100 illiyi münasibətilə qoyulması idi.

Tamaşanın əsas prinsipləri – avamlıq çirkəbində boğulanları və işıqlı insanlara qarşı çıxanları övlər deyər komediya qəhrəmanına çevirməyi idi. Şeyx Nəsrullahın ölü dirildəcəyinə inanən avamlar tamaşada satiranın hədəfi kimi çıxış edirdilər. Əsərin quruluşu da övlərin fərqsizliyini aydın göstərirdi: səhnədəki üç parça dekorun üz tərəfi mənzilə açılan qapıdır, iç tərəfi isə müsəlman qəbiristanlığında qəbir daşı. Övlülük və dirilik bir yerdə idi – övlər diri, dirilər ölü kimi.

Və səhnədə əsas iki qəhrəman: Şeyx Nəsrullah – Məlik Dadaşov və İsgəndər – Həsən Turabov tügen edirdi. Onlar öz oyunları və ifadə vasitələri ilə yeni səhnə mədəniyyətini yaradırdılar.

...Çağdaş teatrın "Ölü" qəhrəmanları ...

Dünya ədəbi praktikasında əzəmətli dəhi komediyalar və onların belə bir janr şərtiyyəti var ki, gözəl xoşluq, xoş atmosfer getdikcə tədricən azalır, zaman-zaman hadisələr ciddiləşir (4). Hətta bəzi tənqidçilər buna görə qəzəblənir və belə əsərlərin "komediya" adlandırılmasını düzgün saymırlar. Komediyanın sərhədləri mətbəx və evi, evin içində olan hadisələri əşirsa, "komediya olmaqdan" çıxır. Bəs bu tipli əsərlərin janrı komediya deyilsə, faciə deyilsə, pyes də deyil, bəs nədir? Sadəcə olaraq dünyanın 100 möhtaşəm əsərindən biridir – "ÖLÜMLƏR"

Cəlil Məmmədquluzadənin müəllifi olduğu "Ölümlər" in əsası sadəcə gülüş üzərində qurulmayıb, bu səbəbdən də hədəfi daha

geniş, zərbələri isə dağıdıcıdır. Və bu gün haqqında danışdığımız tamaşa Hüseyin Əbrəlinin 1916-cı il ilk səhnə quruluşunun 100, Tofiq Kazımovun 1966-cı il səhnə quruluşunun 50, xalq artisti Nurəddin Mehdiqanlının 60 illiyinə həsr olunub. Tamaşa uzun bir yol keçib, o üzəndən də müqayisələr, mübahisələr üçün yetərincə faktlar, fikir mübadiləsi üçün ideyalar var.

Tamaşanın müəllifi, quruluşçu rejissoru və rəssamı xalq artisti Azər Paşa Nematov, rejissorlar isə Anar Sadıqov, Əlif Cahangirli. Qısa teatr təcrübəmdən bilirəm ki, qara qutudan ibarət səhnə və aktyorlar üçün yaradılmış açıq məkan, konstruktiv dəqiqliklə yığılan səhnə forması, professional işıq hallı və səhnədə işıqların oyunu Azər Paşa Nematovun imzasıdır. Hətta öncədən tamaşanın müəllifinin adını da bilməsəm, sadələdiklərim bəzi məlumatlar üçün yetərlidir. Niyə məhz "Ölümlər"? Aydın məsələdir ki, teatr özündə bu dəqiqə nə baş verdiyini, neçə illər bundan öncə və bundan sonra nə baş verəcəyini göstərir. "Ölümlər" keçmiş, indiki, gələcək – bu üç zaman formasını vahid hadisələrin konturlarını cızaraq fragmental şəkildə də olsa göstərə bilər. Rejissorun təqdimatında həll bədii obrazların və hadisələrin yeni ideya üzərində qurulmuş kompozisiyasını, vahid sistemini təşkil edirdi. Yazının əvvəlində də üstüörtülü şəkildə qeyd etdiyim janr məsələsi xüsusilə yeni formada işlənmişdir. "Ölümlər" in əsas ideya xəttində başlıca olaraq komediya formasını, həssaslıqla hər replikada, monoqlarda, kütləvi səhnelərdə işlənmiş uğunub gülə biləcəyimiz "Ölümlər" komediyasını gördüm.

Tamaşanın səhnə quruluşu açıq qara məkan və mərkəzdə yerləşdirilən, üç hissəyə qapılar, pərdələr vasitəsilə ayrılmış, üzərində sanki memarlıq nişanələri olan hündür arakəsmədən ibarətdir. Baxış müddətində hadisələrin məkanı məhz bu sadə düzənlənmiş yerdir. Tamaşanın əsası ideyadırsa, mövcudluğu hadisələrdir. İlk hadisə Cəlalın dərslər məqamıdır ki, mənə, bu, tamaşaçının baş verəcək hadisələrə daxil olması üçün ilk tək kimi effektiv idi. Mirzə Hüseyin müəllim (xalq artisti Hacı İsmayilov) və Cəlal (Canal Canaliyev) dialoqu Hacı İsmayilovun ciddiliyi, peşəkarlıqla taxdığı və gəzdirdiyi "müəllim" maskası ilə əhatələnirdisə, Cəlal bir oyunbazdır, şirin danışığı, məsum hərəkətləri, xoş görünüşü onu bu tamaşanın sevimli qəhrəmanlarından birinə çevirdi desəm, yaqın, yanlışmaram.

Onu da vurğulamaq istəyirəm ki, Cəlalın müəllimini yamsılaması, sözlərin düzgün tələffüzündə yaratdığı maraqlı səs assosiasiyası qəhrəmanın gəlişinə yüngül, rahat keçid üçün imkan yaradır.

"Alçaq bir insana elm öyrətmək yolkəsən şəxsin əlinə qılınç vermək kimidir..."

Budur İsgəndər... Azərbaycan ədəbiyyatının üsyankar, teatrının sərxoş qəhrəmanı... Rejissor bu rolu Anar Heybatovun oyununda reallaşdırıb. Aktyorun simasındakı biveclik, artıq üsyandan usanmış, ətrafında baş verənlərlə mübarizənin əsassızlığını anlayan İsgəndər obrazı tərəf-müqabilərini heç bir məqamda əsas qəhrəman kimi üstələmədi. O səbəbdən də İsgəndərin səhnə varolması parəstisla qarşılardı. Konkret desək, Anarın İsgəndəri sadədir, sevgi ilə dolub daşan qəlbi var, çirkinlikləri bayağı açıb-ağartsa da, içində sadəcə mərhəmətdir. İsgəndərin əsas psixoloji durumu "ruh düşkünlüyü", "çarəsizlik"dir ki, o, sətiraltı formada bacısı Nazlı ilə söhbətində xüsusilə bunu sezdirdi. Bu mənəvi ruh düşkünlüyü mütləq vəziyyət kimi İsgəndərin zamanla sərxoşluğuna haqq qazandırır. Sanki bu halətə əhatəsində olduğu insanlar tərəfindən gizlədilir, ondan qaçır. Onu heç kəs görmək, dinləmək istəmir. Tamaşanın gedişində İsgəndərin dafələrlə araq içməsi də onun real vəziyyətini – mənəvi çarəsizliyi qabartmaq üçündür. Sanki narkozdakı insan kimi heç nə hiss etmir, araqın yüksək spirti ona təsir göstərmir, canı yanmır, acımır...

Xüsusilə də Anar Heybatov ön səhnədə aparte-monoqluq çıxışlarında zamanından və düşüncə vəziyyətdən sanki utanan, xəcalət çəkən qəhrəmanını gerçəkləşdirir. İsgəndər həyasızcasına "baxın, mən ağıllıyam, onlar nadandirlər, cəhalət içindədirlər" demir. Onun oyunu ilə digər tərəfin – sadə insanların sadəcə yazıqlıqları və məsumluqları aşkar görünür. Mühüm fraqmentlərdən biri İsgəndərin bacısı Nazlı ilə (Xədicə Novruzlu) ünsiyyətidir ki, Anarın istər bacısına, istər Cəlalə – qardaşına olan sevgisi tamaşaçıda qəhər yaradır. Həmin səhnelərə baxanda üzülməmək mümkün deyil. Əslində, bu məqamlarda Anarın İsgəndəri qəhrəman olmadığını, daha doğrusu, belə cəmiyyətdə qəhrəman ola bilməyəcəyini sanki etiraf edir.

"Ona iki mən sığmaz. Sən "Mən!" deyirsən; o da "Mən!" deyir. Ya sən öl, ya da o ölsün ki, bu ikilik qalmasın"

Mənə, bu tamaşanın qəhrəmanı Şeyx Nəsrullahdır. Ela rejissor onun səhnəyə gəlişini də xüsusi təmtəraqla işləyib. Sanki əlahəzrət cənablarıdır, dinin ünlü simasıdır. Xalq artisti Nurəddin Mehdiqanlının Nəsrullahı bir üzü geydirmə şeyx, digər üzü cındıra bürünmüş dərişdir. Əvvəlcə onu deyim ki, çoxsaylı tamaşalarda izləsəm də, mən Nurəddin Mehdiqanlının bu cür oyununu təsəvvür belə etməzdim. Aktyorun Şeyx Nəsrullahı peşəkar islam elminin bilicisi kimi, yetərincə savadlı oynaması, ərəb-fars sözlərinin düzgün tələffüzü təqdir olunmalıdır. Həmçinin onun sadə insanları ələ salması, yuxarıdan aşağı baxması, müxtəlif jestlərin dili ilə aşağılaması, mənə, çox qabardılmışdır. Birinci hissənin sonunda təklidə əynindəki libası, üzündəki qrimi kənara atan Şeyx Nəsrullah – N.Mehdiqanlı əsl simasını: əyyaş, firildəqçi, eləcə də xəstə durumunu açıqlamış olur.

Şeyx Nəsrullah müxtəlif epizodlarda fərqli davranış nümayiş etdirir. Xüsusilə də onun köməkçisi Şeyx Əhməd (əməkdar artist Aslan Şirin) Nəsrullahın həqiqi simasının qabardılması üçün çox gözəl şərait yaradır. Şeyx Əhmədin obrazı aktyor oyununda məsləksiz, mənafeyi olmayan xarakterlərlə əhatələnsə də, istənilən məqamda çox uğurlu idi. Bəzi hallarda Şeyx Əhməd Nəsrullahı idarə edən, onun "zibillərini" gizlədən, yol göstərən, bəzi məqamlarda da "niyə görə mən özüm Şeyx Nəsrullah olmayım" deyə qəzəblənən oyun sərgiləyirdi.

Şeyx Nəsrullahın və İsgəndərin görüş səhneləri bəzən xüsusi qabardılarsa da, məhz bu tamaşada rejissor öləri keçidlərlə, təmtəraqsız görüntü yaratmışdır. Sanki İsgəndər rejissor tərəfindən qorunur, müdafiə olunurdu. İkinci hissədə İsgəndərin labüdü faciəsi daha da sürətlənir. Zətan bu cəmiyyətdə durum ürəkəcan deyildir, ölümlərin dirilməsi vəziyyəti daha da kəskinləşirdi. Hətta ailəsi tərəfindən qovulan İsgəndər atasının (əməkdar artist Kazim

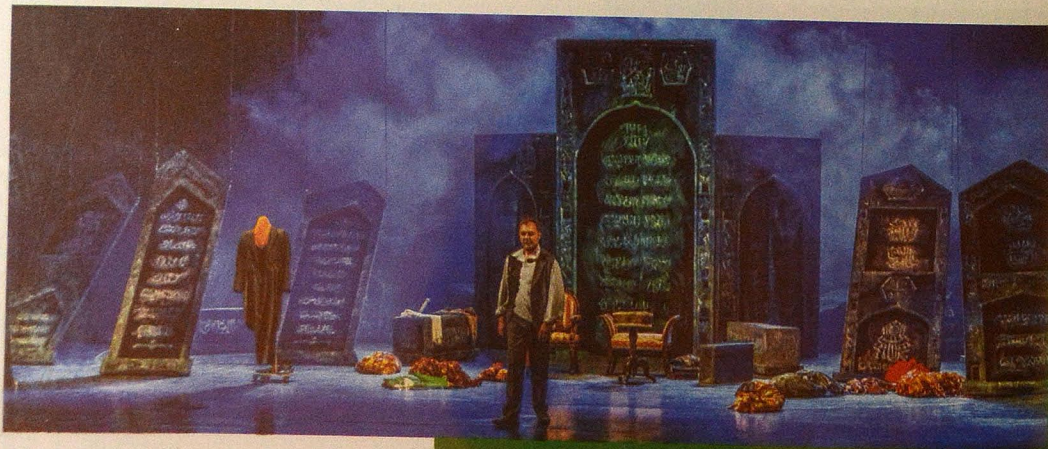
Abdullayev) uşaq məsumluğu ilə kütlədən utanması, anası Kərbəlayı Fatmanın (xalq artisti Laləzar Mustafayeva) səslə-küylü yanaşması üzündən sağlam mübarizə apara bilmir. Və istənilən məqamda Şeyx Nəsrullahı uduzdu.

Tamaşanın baxımlı hissələri kütləvi səhnelərdir ki, çox zaman bunun uğursuzluğunun şahidi olmuşuq. "Ölümlər" tamaşasında xüsusilə gələn məktubun oxunması və Məşadi Orucun (Mətlab Abdullayev) baş verən hadisələrə hərəkətlərlə, oxuduğu sözlərə intonasiya ilə reaksiya verməsi ən yaddaqalan səhnelərdəndir.

Səhnədə çıxış edən aktyorların rejissor tərəfindən irəli sürülmüş konsepsiyanın öhdəsindən düzgün gəlmələri hər bir aktyorun oyununu ayrı-ayrılıqda fərqləndirmişdi. İstər Hacı Kazımın (əməkdar artist Əjdər Həmidov) yazıqcasına söylədiyi replikalar, istərsə də Hacı Baxşəlinin (əməkdar artist Sabir Məmmədov) kütlənin içindən fərqlənən səs-küyü hətta kütlədə çıxış edən aktyorları da ayrı-ayrılıqda bir epizod və ya qəhrəmanın daşıyıcısı kimi uğurlu edir.

Qeyd edim ki, tamaşada SSRİ xalq artisti Qara Qarayev "Ölümlər" əsəri üçün bəstələdiyi musiqi yeni versiyada təqdim olunur. Tamaşanın musiqisi isə Üzeyir Hacıbəyli adına Azərbaycan Dövlət Simfonik Orkestr tərəfindən ifa olunur. "Ölümlər" tamaşasının əsas ideya-tematik düşüncəsi zəif təkəkkürlü insanlar, savadsız savadlılar, ziyalısı olmayan cəmiyyət, aldanmağa hazır, əmrlərlə yaşamağa ömürlük məhkum toplumun fəci vəziyyətidir. Hər addım başı sadələdikim nə qədər insanla, hadisə ilə üzlaşırık? Bundan daha aktual nə ola bilər ki...

Rejissor, xalq artisti Azər Paşa Nematovun "Ölümlər" üçün təqdim etdiyi yeni model hava şərtləri kimi yüngüldür, rahat, tamaşaçı tərəfindən həzm olunacaq dilə, peşəkar çalışan aktyor ifalarına, bir-birindən bərk yapışmış səhnə həllindən – ümumi konsepsiyadan ibarətdir. Tamaşa boyunca güllürlük, güllürlük, hər güldüyümüzdə isə sətiraltı ağlamaq istəyirik. Ağlamaq üçün güllürlük... ♦

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə M. "Dövrün qısa icmalı", Qobustan jurnalı, 4, 2003-cü il.
2. Rəhimli İ. "Kəsişən paralellər", Bakı, 2009-cu il.
3. Rəhimli İ. "Azərbaycan teatr tarixi", Bakı, 2005-ci il.
4. Talibzadə A. "Ustad və ayna", Bakı, 2004.

Резюме

В этом рецензии анализируется спектакль – "Мертвецы" Дж. Мамедгулузаде, постановка режиссера Азербайш Немата принадлежит популярному направлению "режиссёрского театра". Азербайш Немат, является народным артистом, профессором, который отражает в вам творчестве веяния нового времени и каждый раз новой видения поражает всю театральную общественность.

Ключевые слова: концепция, театр, экзистенциальный, aparte-монолог, режиссер.

Summary

In this scientific reviews the performance of play "Dead persons" of J. Mamedguluzade is analyzed. Directed by Azer Pasha Nemat the performance belongs to the popular direction of "director's theater". Azer Pasha Nemat, is the people's artist, professor who reflects in himself trends of modern age and every time strikes all theatrical public.

Key words: concept, theater, existential, aparte monologue, director